

ГР. АЙОЛЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА НА СХОДІ ЄВРОПИ

ПРАГА — БЕРЛІН, 1924
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

ГР. АЙОЛЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА НА СХОДІ ЄВРОПИ

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

Друковано в друкарні К. І. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІГУ.

I.

Під впливом революції, нечуваного експерименту, зробленого комуністами, а також під ударами світової війни, розвалився на сході Європи великий державний будинок, розвалилась „Росія“. З малим винятком, майже всі більші народности, що входили в її склад, виділились із неї та почали будувати самостійні, незалежні держави. Що не все гаразд у „данському королівстві“, це знали всі. Всі бачили, що дні старого режиму добігають до кінця. Але для багатьох політичних діячів та вождів „російських“ партій нестримний процес розпаду потужної імперії та „самостійництво“, що розвинулось у зв'язку з ним, з'явилося несподіваним та незрозумілим. Мало хто гадав, що фразу небіжчика Пурішкевича про Австрію, як про „лахмітну монархію“, можна буде з успіхом прикласти й до Росії. Однак, були й такі політики, що давно вже прочували можливість розпаду. Так, один із найвидатніших слуг та прихильників самодержавія, гр. С. Ю. Вітте, радив переглянути карту розвитку Росії та переконатися, що вона утворилась тому, що слав'янські народи силою зброї та іншими способами підбили великі маси національностей. „Таким чином“, пише він, „з'явилась російська імперія, що уявляє зі себе конгломерат різних народностей; а тому, власне, Росії нема, а є російська імперія“*). Цю тезу С. Ю. Вітте розвивав для „вищих сфер“, де „існує пристрасть до завоюництва або краще до захоплення того, що, на думку уряду, „не гаразд лежить“, та для організаторів „напів-комічної національної партії“, яка проголошує, що „Росія повинна бути для руських“, і що забуває, „як ми проковтнули велику масу чужих нам племен та захопили їх землі“**).

*) Гр. С. Ю. Вітте, „Воспоминания“, т. I, 1922. р. К-во „Слово“, стр. 116.

**) Там же: стр. 116—117.

Вітте не робив усіх логічних висновків із своєї тези. Він їх тільки намітив. Всі точки над і поставив вожд кадетів П. Н. Мілюков. У третій Думі він скваліфікував традиційну імперську політику, як „політику ворожнечі“. „Правдивий патріотизм“, — проголосив Мілюков, — „мусить бути російський, а не великоруський!“ „Коли ви“, попереджав він тих, що сиділи на міністерських лавах, „на місце цього російського патріотизму поставите ваш великоруський, то, замість органічної єдності, що до неї ми стремимо, ви дістанете тільки механічний агльомерат одбіжних змагань; вам доведеться їх силком, штучно затримувати, і ви дійдете до наслідку, протилежного вашим намірам: з великої імперії ви зробите кольоса на глиняних ногах.“

Нам здається зайвим наводити докази тому, що ці думки були правдиві тоді, в добу розцвіту „столипінщини“. Досить буде послатися на того самого Мілюкова. В 1923. році він констатує: „Саме монархія й нагромадила те незадоволення народностей, нею підбитих, що виявилось у їх змаганнях „за всяку ціну відійти геть од Росії“, вона поносить найбільшу частку відповідальности за розшматовання її; „абсолютична держава в її старій формі . . . лютими спробами насильницької асиміляції викликала завзятий опір та швидкий зріст неруської національної свідомости“*).

Таким чином, одокремлення багатьох народностей од Росії має своє коріння вже в умовах, створених старим режимом. Чи на добро, чи на лихо сталося це відокремлення? Чи треба його вітати, чи немилосерно боротися з ним? Чи має воно історичне оправдання? Як вирішити національну проблему на сході Європи, як одвернути неминучі економічні та політичні сутички, зумовлені розвиттям єдиної раніш території?

Од правильного поставлення та вирішення національної проблеми залежить уся майбутність сходу Європи. Бо коли людству пощастить викинути з історичних рахунків одну з найогидніщих сил, — взаїмну національну ненависть, — це означатиме прочищений шлях до високих ідеалів, що приваблюють людей.

Мос завдання полекшує те, що ідеології національности, що панувала на сході, національности великоруської, починають наче-б-то вважніш та

*) „Крестьянская Россія“, т. 4-й, Прага, 1923. р., стр. 58.

важніше ставитись до проблеми, що нас цікавить. Її, принаймні, вже не відкидають з призирством. Навпаки, визнають, що питання „складне та болюче“, що „проблема стоїть на цілий свій зріст та даліше мовчати не дозволяє“*). Одне слово, коли переважна більшість Великоросів і не завше вирішує проблему відповідно до бажань та настроїв національностей, то все ж вони пробують знайти такі чи інші способи завести у спокійні береги державности розбурхане море національних пристрастей. З боку ідеологів, що раніш узагалі не визнавали національного питання, треба вважати великою „уступкою“ вже й те, що вони витрачають час на обмірковування цього питання.

*

Перш за все мені хотілось би усунути з поля нашого обмірковування оцінку національного питання, що я б назвав її нігілістичною. Ця оцінка складається з того, що націю, як щось однородне, негують. Хтось навіть сформулював це приблизно такими словами: існують тільки дві нації, — нація тих, що експлуатують, та нація тих, що їх експлуатують. Тут проста гра словами, що використовує неясність та невизначеність розуміння: нація, національність, народність, народ. Нація вміщує в собі й експлуататорів і експлуатованих; часто вони, не зважаючи на запеклу взаємну клясову боротьбу, об'єднуються проти іншої нації, що має приблизно такі самі соціальні перегородки. Коли нігілісти з запалом посиляються, як на доказ, на славнозвісний вислів Маркса в „Комуністичному Маніфесті“, „що, мовляв, робітники не мають батьківщини, не можна позбавити їх того, чого в них нема“, то забувають, що Маркс одповів цими словами на докори буржуазії, наче-б-то комуністи**) бажали знищення батьківщини та національності. І безперечно, Маркс мав рацію. Справді, буржуазія має батьківщину, бо вона має як-найрізноманітніші способи звязатися з нею; такими звязками служать їй, головню, нерухомі речі: будинки, мастки, тощо. Щодо робітника, то він — позбавлений усяких засобів

*) Там же, стр. 68, розстрілка моя.

**) Розуміється, комуністи, що видали маніфест 1848. р., мають із російськими комуністами одне тільки спільне — назву.

продукції та полишений майже виключно на заробітну платню, тим єдиним джерелом існування його та його родини. Хоч як кохав би він рідний край, злидні женуть його з місця на місце, ніде довго не затримують та примушують шукати щастя за морями та долами, де він, немічний, мало або зовсім неосвічений, без мови, без близьких людей, засуджений на голод та нищину. Батьківщина для робітника — не мати, а мачуха. І коли Маркс додає: „Доки пролетаріят мусить завойовувати собі політичне панування, підводитись до національної кляси, формуватись у націю, він застається національним, хоч цілком не в розумінню буржуазії“, — то він цими словами не тільки не негує національності робітника, а навпаки — стверджує її. Доки пролетаріят розпорошений, доки він не має жадних політичних впливів, доки він байдуже ставиться до державних справ, доти він сліпо кориться буржуазним партіям, що стоять на чолі нації, та, не впіраючись, виконує „національні, себто, загально-обов'язкові вимоги влади. Але зі зростом його свідомости, з організацією власної партії, зі зміцненням боротьби за владу, пролетаріят виступає на політичній арені що раз більш та більше не лише як кляса, але й як член нації. Беручи участь у загально-державному житті, він не може не реагувати на всі його прояви, й між ними й на національну боротьбу; він не може вдоволитись такими законами та законопроектами, що вигідні тільки самій робітничій клясї; він мусить діяти в інтересах батьківщини, в інтересах загально-народних, загально-національних. Тим то він послідовно визначає своє відношення й до міжнаціональних і до міжнародних сутичок. Це відношення, зрозуміла річ, різько відмінне від відношення буржуазії до зазначених складних питань. Там, де остання вбачає прірву, пролетаріят знаходить міст до установлення братерських взаємовідносин між націями.

Така, за Марксом, позиція пролетаріату до національної проблеми, що в сучасній державі придбала виключне, велетенське політичне значіння. Нігілістична точка погляду на цю проблему неможлива й на основі Маркса.

Національне питання сучасної доби — це пекуче питання тої чи іншої конструкції держави.

Існує два типи держав: національна держава та держава національностей. Перший тип іноді звуть іще органічним, другий — штучним. Але що таке сама держава? Над цією тямкою досі ще б'ються учені державознавці, й не видно чогось кінця їх суперечкам. В тямку держави то вставляють ту саму ознаку, то її викидають. Тяжко дати тут коротку, стислу та ясну дефініцію держави, але взагалі — це влада, яка поширена на громадянство, сукупність людей, що об'єднані поміж собою різними ознаками та що живуть на даній території. Державна влада не повстає перед людським суспільством; вона народжується в надрах його, як тільки воно розколеться на групи, що їх інтереси незамирно протилежні. Її призначення, — злагіднювати суспільні конфлікти, усувати елементи громадянської війни, установляти обов'язки та права життєвих потреб для цілого суспільства, себто, іншими словами, державна влада мусить утримувати громадянство в рамках „порядку“. Безладдя загрожує суспільству загибеллю. З боку дивлячись, можна набратися вражіння, наче-б-то державна влада стоїть над громадянством, наче-б-то вона від нього відокремлена. Але це вражіння неправдиве. Держава пробувала, та ніколи не могла утриматись на об'єктивних височинах. Роля безстороннього судді, однаково важливого до всіх ворожих між собою таборів, йому не вдавалась. Державна влада фактично завжди зосереджувалась у руках найсильнішої економічно, пануючої класи, часто навіть цілком од неї залежала. Така залежність одбивалась на цілім державнім апараті, згори донизу, та робила його знаряддям тих чи інших економічно сильних клас.

Отже держава, збудована на основі одної народности, була національною державою. Російський учений Градовскій*) навіть знайшов у цьому загальне правило, згідно з яким тільки така держава міцно та як-слід забезпечена у своєму внутрішньому розвитку й може служити національним цілям. Є досить важливих підстав для міркування, що первісно всі держави були збудовані на ґрунті одної народности, чи національності. Але трохи-потрохи вони починають утрачати своє, мовити б, „чисте обличчя“. Під натиском різнородних факторів держава, влада даного

*) А. Д. Градовскій, Собр. соч. т. 6, стр. 27, СПб, 1901.

суспільства, поширюється, виходить за означені здавна межі та підбиває під себе сусідні чи далекі краї з їх населенням. Підбиті держави утрачають свою самостійність та перетворюються у звичайні провінції переможної держави. До цих провінцій лине натовп агентів нової влади, в супроводі численного порівнюючи озброєного війська. Починають ламати старий державний апарат, утворений підбитою національністю; колишніх урядовців виганяють та приміщують прихильників переможця. Починається хиже висмоктання прибутків, данини, багатств. Заводять окремі привілеї для слухняних. Розпочинається безоглядний похід проти місцевих звичаїв, віри, мови, школи, культурних організацій. На їх місце майже раз-у-раз насаджують інтенсивно культуру переможця. Ні перед чим не спиняються, аби тільки населення підбитої країни засимілювати. Йому не дають прав, його без різниці класових станів переслідують та пригнічують за те, що воно має нещастя належати до народности, яка боронила свою батьківщину, свою самостійність. Його зазідають, і мають на це цілковиту рацію, — в бажанні визволитися від непроханої опіки чужинців, відновити свою власну державу.

Якщо чужинцям пощастить стерти з серця та душі поневоленої національности всякий спомин про колишню незалежність; якщо успішною „акцією“ — романізацією, геленізацією, германізацією, мадяризацією, русифікацією, польонізацією, руманізацією, — а також біологічним шляхом, мішаними шлюбами, — поталанить утілити її до свого складу, — тоді з м'ясом виринають усяку прояву національної боротьби. В такій провінції жадного національного питання не виникає. Тут панує тиха „божа благодать“.

Але історія майже не зареєструвала таких прикладів. Вона знає безліч національних Вартоломейських ночей, яскраві факти згнування пануючої нації над пригнобленими та поневоленими; вона пам'ятає випадки масових переходів цілих верств пригніченого народу до табору „тріумфаторів, що заплямлюють руки кров'ю“... Але остаточної асиміляції якоїсь національности історія не знає. Народність може вимерти, може в розпуці покінчити самогубством, але вона раз-у-раз заховує свої відмінні риси, вперто та з'осереджено довершуючи та забарвлюючи

їх. Десь у глибинах народніх, звичайно в низинах, серед робітних мас, обережно переховується скарб національної культури. І коли навіть пригнічений народ виженуть із його території, то й тоді йому вдасться зберегти себе, правда, з утратою вже на завше якоїнебудь можливості відродитись.

Пануючій нації звичайно вдасться перетягти до себе від переможеної народності її вершки, цілком проковтнути їх, або політично приєднати до себе. В першому випадку ці вершки на завше втрачені для рідного народу. У другому—вони становлять немов окрему націю, що йде поруч із пануючою національністю: в колишній Австрії, поруч із справжніми Німцями існували Німці, — мішанина з Чехів, Словаків, Мадярів, Поляків, Хорватів, Італійців, Жидів, Українців; у Німеччині поруч із Німцями — Німці з Поляків, Французів та Жидів; у Росії поруч Великоросів — Росіяни — вінігрет мало що не з сімдесятьох народів сходу Європи. Ця окрема нація, що про неї мені ще доведеться говорити нижче, серед певних обставин, поверталася до рідної хати. Досить якогонебудь збігу трагічних для пануючої нації обставин, коли край переживає гостру кризу, наприклад, після невдалої війни чи революції, і пригнічені національності зараз же виголошують свої вимоги, що здаються надзвичайно реакційними, бо в них чути відгомін давньої минулості. Здавалось би, час думати, як урятувати загальну справу, як вишукати спільні рецепти оздоровлення, а то ось зненацька всякі „сепаратисти“, „самостійники“ торочать про відокремлення, про збудовання незалежних держав. Централісти чомусь забувають, що незадоволення „сепаратистів“ нагромаджувалось довгими роками, що вони пережили вже всі ілюзії, та що політично ошукати можна раз, два, десять разів, але врешті таки надійде час, коли ніякими обіцянками нікого вже не ошукаєш.

Особливо вражає поведінка ліберальних та радикальних великодержавників усіх пануючих націй, коли виявляються самостійні вимоги народів, що добровільно ввійшли в „підданство“ державі, себто, приєднались без захоплення, чи то завойовання. Нема тоді краю смуткові великодержавників. „А пам'ятаєте, як 100—200 літ тому такі й такі Аtilі готувались вирізати вас та поставити „точку“ над вашою історією?

Ми ворухнули пальцем та врятували вас. А ви відокремлюєтесь . . . у лиху годину . . . яка невдячність!“ Великодержавники щиро переконані, що „присдані“ дали на віки вічні за себе й за всіх своїх нащадків присягу ніколи навіть і не мріяти про відбудовання своєї державности й, врятувавшись од вогню фізичного знищення, почувати себе незвичайно щасливими в полум'ї деспотичного білого або червоного самовілля. І чому б тим великодержавникам не згадати н. пр. про чорну невдячність московських великих князів, що добровільно скорились татарському ханові, а потім по-зрадницькому почали будувати власну державу?

Я дав суху схему перетвору органічної держави у штучну. В дійсності бувають усякі відхилення, але вони загальної схеми не міняють. І той самий Градовскій дає вичерпну характеристику другого типу держави. Він пише: „Штучні держави не задовольняють найелементарніших потреб народного розвитку; вони не можуть забезпечити корінних умов громадської волі. Створені звичайно насилою, вони повинні вживати всіх своїх засобів на охорону та підтримку своєї штучної єдності. Вони, силою річей, мусять пригнічувати всяку вільну прояву життя, а навіть думки. Розвиток волі здається їм небезпечним того, що може нагадати насильно збитим докупі народам про їх права. Визнання навіть адміністративного самоурядовання здається їм неможливим, бо за ним може з'явитись вимога самостійности політичної. Такі держави живуть межі страхом перед внутрішньою революцією та жахом нападу зокола. Що найменший пробуд громадського життя здається їм вісником грізного перевороту. Зміцнення сусіди викликає в них тривожні побоювання. Уряд такої держави знаходиться раз-у-раз у дуже фальшивій позиції. Постійно він мусить одчувати підозріння проти власного громадянства та зазисть до сусідів“. Градовскій питає: „Чи ж може такий уряд вирішити великі моральні та економічні завдання, що до них призначена держава?“*)

Практика царської Росії цілком підтвердила гадки Градовського.

Як же штучній державі уникнути наслідків своєї насильницької політики? Градовскій цілком послідовно відповів на це запитання: кожна

*) Градовскій, т. 6, стр. 27.

народність має „право створити окрему політичну одиницю, себто, окрему державу.“*) Але він сам не завше йшов шляхом цього, сформулованого ним самим національного принципу, особливо, коли справа торкалася Росії. Він, наприклад, оправдовував підозріле відношення Руських „до кожного руху на берегах Висли“ згубною мрією Поляків про польську державу.***) Утворення ряду „окремих політичних одиниць“ було зумовлене роздробленням штучної держави та відповідною психологією народностей. В передвоєнний період стремити до такого роздроблення було явною утопією. Занадто таки міцна була єдність, підтримувана багнетами; майже зовсім не було відповідної розпадові психології в національностей. Крім того, утворення ряду нових держав, щодо якості та кількості, змінило б було установлене після впертої праці взаємовідношення міжнародніх сил, порушило б було славетну світову рівновагу, а ледви-ледви налагоджений європейський концерт заграв би був какофонію. Але те, що було утопією в мирних часах, почало набирати плоти й крові з вибухом світової війни. І союзники, й держави центральної Європи однаково зважили вартість гасла національного визволення аж до утворення самостійних держав та надавали купи обіцянок усім націям. Про це я матиму можливість говорити на другому місці, а поки-що поверну до вище зазначеної справи.

Важлива вказівка Вітте про „конгломерат різних народностей“, що складають російську імперію, та теза Мільюкова про „правдивий російський патріотизм“ намітили таку політику для утворення органічної єдності, яка відповідала б інтересам „конгломерату“. В 1907. р. депутат Мільюков протиставляв „усеросійській політиці“ самодержавія — „політику, що її боронили опозиційні партії, політику, засновану на ґрунті почуття солідарности, на ґрунті певної сукупности змагань, ідей, спільних цілому імперському комплексі“. Зовсім не погана політика. Але Мільюков звертався з вимогами до самодержавія, проголошуючи рівно-

*) А. Д. Градовскій, т. 6, стр. 14.

**) Там же: стр. 605.

***) „Крестьянская Россія“, т. 4, Прага, 1923. р. П. Н. Мильюков. Республика или монархія? Стр. 58.

часно свою партію льюальною опозицією. Чи здатна була монархія взятися за політику „солідарности, спільности ідей, почуття та змагань“ численних народностей? Мілюкову було добре відомо, що вже в 1907. р. самодержавіс було „кольосом на глиняних ногах“, що столипінцям потрібна була „велика Росія“, де Великороси мали всіх брати під ноги. Самодержавіс органічно нездатне було провадити „російську політику“, і це ясно визнає сам Мілюков, уявляючи собі в 1923. р., майбутню Росію в федеративних формах та намічує для того шлях „мирної та добровільної згоди з іншими народностями, як рівних із рівними“, а також „повне забезпечення їм національного життя там, де вони населяють окремі суцільні території“. Слідом за цим Мілюков зараз же додає, що це — єдиний засіб „відбудувати Росію“, але цей засіб — „для самодержавія недоступний“. Хибя в 1907. р. „російська політика не означала також, в устах нашого депутата, „повного забезпечення народностям національного життя“, та хибя таке забезпечення було тоді доступне самодержавію? Ні, воно не було йому доступне. І коли для Мілюкова, як історика та соціолога, „республіка, монархія не мають абсолютної вартости... лише релятивну, в залежности від того суспільства людей, що для нього вони призначаються“, то його горда назва лідера „опозиції його величности“ та його монархізм із 1907. р., хоч би й підсолодений конституціоналізмом, не мав ні абсолютної, ні релятивної вартости.

Самодержавіс ревно заходилось, щоб над „конгльомератом народностей“ поставити одну народність — великоруську. Мілюков ясно вбачає марність цих заходів, неминучість „великих заворушень“ і вимагав „російської політики“. Для останньої потрібна була „російська нація“, що про неї я вище згадував. Така „нація“ фактично була наготові. Вона всмоктувала в себе верхні верстви майже всього „конгльомерату народностей“. Письменники, юристи, лікарі, педагоги, техніки, музиканти, урядовці, капіталісти, комерсанти, окремі робітники, що були виховані на російській мові, на російській культурі, що почували для себе тісними вузькі межі рідної національности, що економічно добре влаштовувались лише відповідно до „державного“ масштабу, — всі вони входили в склад „російської нації“. З нею разом ішли й Великороси.

Їм не було чого турбуватися про мову, про школу, про відправу в церкві, чи то про судоводство зрозумілою мовою, про волю віри. „Російська імперія знала тільки ту культурну осугу, природну для Великоросів. Чи не цим, почасти, треба пояснити великоруську байдужість до національної проблеми та старанну мовчанку Великоросів про болючі наслідки її огидної постанови? „Російська нація“ покривалась із великоруською народністю. Вершки всіх народностей, як і Великороси, були втягнуті в вир „російської політики“, але самі народности мовчали. Позбавлені свого мізку — інтелігенції — вони страждали від національної нерівноправності, з тяжкими силкуваннянями висували нових вождів та вчителів, борців за права свого народу. Для того, щоб можна було й народности втягти в склад „російської нації“, для того, щоб перевести конституційно-мілюківську „російську політику“, потрібна була б така сама асиміляція народностей, до якої прямувала й самодержавна „асирійська політика“. Іншими, лагіднішими методами, заснованими начеб-то на ґрунті „солідарности“, на „спільности ідей, почуття та змагань“, російська ліберальна політика довела б була неминуче до тих самих самодержавних асиміляційних наслідків. Тому то програми й кадетської, й найлівіших „російських партій“, відмінні одна від одної щодо форми, змістом були глибоко централістичні, були односторонні. Ці партії ніколи не звертали спеціальної уваги на національний гніт; до цієї категорії політичних утисків, „російські“ визвольні партії ставилися, зрозуміла річ, дуже негативно, але передумовою цієї негативности була точка погляду вищої справедливости. Всю огидність національного переслідування вони ставили на рахунок нікчемному ладові, „лихому урядові“. Вони щиро вірили, що як-тільки пропаде самодержавіє та настане парламентарний лад, чи демократична республіка; як-тільки буде воля, то й сліду не лишиться від національної цроблеми, бо „конґльомерат ріжних народностей“ не буде відчувати жадного політичного, й тим самим і національного гнету. Широка громадська рівноправність, міркували вони собі, швидко знищить усі суб'єктивні національні настрої, й велетенськими кроками поведе до розвитку „російського патріотизму“. Такий добродушний погляд склався був наслідком поганого знання історії сутичок сучасної держави з націо-

нальностями. Ідея про „загальні права громадян“, класично висловлена в ст. 19 австрійського конституційного закону з 21. грудня 1867. р., не вважаючи на встановлення рівноправності всіх народностей у монархії Габсбургів, не вважаючи на отверте визнання „невивласняльного права на охорону та розвиток своєї національності“, — ця ідея не тільки не вирішила національного питання в Австрії, але й дала імпульс до запеклого загострення національної боротьби та ворожнечі. Ту саму картину можна було бачити в Німеччині, Англії, навіть і в Америці. В державах повосної доби національна проблема станула на цілий свій зріст, національні сутички збільшилися та поширилися. Згадаймо Англію та Ірландію, Бельгію (боротьба Вальонів та Флямандців), Польщу, Чехословаччину. Ні конституційна монархія, ні демократична республіка національного питання не вирішили. Можна з певністю сказати, що доти, доки сучасна держава не знайде відповідної форми взаємовідносин із національностями, — форми, що задовольнила б усі народности, які входять у склад держави, доти національна проблема, немов Дамоклів меч, буде що раз більшим страхом висіти над державою, — страхом для самого її існування.

Спробуємо зараз проаналізувати пляни вирішення національного питання на сході Європи, щоб дати для нього певне зокільне його вирішення.

II.

Для нашої мети дуже добрим товаришем по дорозі буде якийсь п. Баратинский, що в четвертому томі збірника „Крестьянская Россия“ надрукував статтю під заголовком: „На роздоріжжі трьох доріг“. Автор, не вважаючи на роздоріжжя, знає, яким шляхом треба йти. Він — „федераліст“. Але він старанно цідбірає докази і протидокази й до централізму й до сепаратизму. Останній шлях зовсім не тішиться прихильністю п. Баратинського. А його докази на користь централізму далеко більш обґрунтовані, більш переконують, ніж докази на користь федералізму. Та не в тому річ. Важне те, що п. Баратинский ставить питання надзвичайно різько та рішуче.

П. Баратинський намічує три можливі шляхи вирішення національної проблеми в майбутній Росії.

Перший шлях — централістичний, себто, відбудовання колишньої російської імперії (можливо, без деяких її частин, наприклад, Польщі та Фінляндії), „єдиної — невідомої“, що, в найкращому випадку, дасть тільки культурну автономію деяким територіальним областям чи мовним групам.

Другий шлях — сепаратистичний, себто, розпад ріжнонаціональної Росії, утворення на її місці ряду національних суверенних держав, вільне право кожної мовної групи на самовизначення.

Третій шлях — федералістичний, себто, перетворення „єдиної-невідомої“ російської імперії в федеративну державу, у „Сполучені Держави Росії“.

Який із цих шляхів найбільше бажаний із точки погляду інтересів ріжних народностей? П. Баратинський пробує розглянути зазначені шляхи з боку „максимальної доцільності“ в існуючих умовах, в аспекті історичної та фактичної можливості.

Зробимо докладний підсумок усіх його доказів.*) Почнемо від централізму.

Од білих та півбілих, червоних та півчервоних політичних новотворів — Грузії, Азербейджану, Кубані, Дону, Криму, Далекосхідної республіки, — Владивостоцької держави, — не залишилося і сліду. Вони знову злилися в єдиний організм, що має вивіску С.С.С.Р.

Минулі роки виказали, що в кожній країні, що пробувала відокремитись, виявились, поруч із верствами, що стреміли до повної самостійності, верстви — зправа і зліва, що рішуче тягли до єдиної Росії. Себто, кожна російська „Ірляндія“ мала свій „Ульстер“.

Тенденція відійти від Росії (а не від деспотизму старого режиму, чи комуністичної тиранії) не була дуже міцна в широких народніх масах ріжних національностей.

Під'ємна стадія революції завше викликає вияв одбіжних сил та веде до розриву соціальних звязків; зі спадом революції йде в парі зміцнення

*) „Крестьянская Россия“, т. 4. Прага 1923. р., стр. 68—85.

доосередних тенденцій та віднова порваних революцією соціальних закріплень.

Невдача національних рухів не один раз уже виявила народам Росії, що їх доля — спільна.

„Національні уряди“ не дали масам обіцяних благ.

Зміцнене насаджування „інтернаціоналізму“; егоїстичне, хижє та прихильне відношення чужинців; обвинувачення „Московитів“ у гнобленні, в шовінізмі; згірдливе трактування Великоросів з боку народів, що ще вчора становили частину Росії, — все це розбудило національне почуття в Великоросів.

Коли існували сили, що історично діяли в напрямку збирання та об'єднання Росії, то за три-чотири роки не зникли. Недоцінювати значіння цих сил не слід. Англія та Франція вийшли з революції більш об'єднані, порівнюючи з їх дореволюційним станом.

Своїм національним (мовним) складом Росія, — особливо після відокремлення Фінляндії, польських частин, Литви, Латвії та Естонії, досить однородна. Тепер „Русских“ є не менше 75%.

Найсильніша невеликоруська народність — Українці — має занадто багато культурної та побутової схожості з Великоросією. Для Українців, крім того, велетенське значіння має утворення самостійної Польщі. Польща штовхнула в XVII. віці Україну до Москви; штовхатиме її до Росії й тепер.

Не слід, нарешті, забувати й про „економіку“, починаючи від „економічної географії“. Відокремлення від Росії поведе до того, що відокремлена країна стане економічно задихатись. „Економіка“ на весь рот кричатиме проти політичних рогаток.

Централізаторська політика, мовляв, мала й може мати низку заслуг: вона була чинником замирення, знищення та зменшення військової боротьби національних груп у межах держави, що охоплювала шосту частину земної кулі; об'єднання давало кожній національності Росії можливість боронити свої інтереси в куди успішніший спосіб, ніж це можливо за суверенності. Велетенський масштаб Росії дозволяв їй ставити і здійснювати з чисто культурного боку завдання, недосяжні для кожної окремої частини.

Немало було й інших позитивних рис у централізаторській політиці — проголошує п. Баратинский. Тим більше значіння придбають ці риси тепер, в умовах, що загрожують перетворенням усіх народів Росії у звичайних статистів історії, в об'єкт експлуатації для інших усеросійських національних та інтернаціональних груп.*)

Та все-таки п. Баратинский, підносячи так багато гарних прикмет централізації, не може визнати найкращим із усіх можливих централізаторське вирішення національної проблеми. В ньому є, на його думку, такі хиби, що їх можна усунути та не виправдати історично.

Що це за хиби?

По-перше, шкідливість централізації: ніякий уряд не дасть собі ради з усіма справами різноплемінного населення шостої частини земної кулі. По-друге, централізаторська політика своїми претенсіями та помилками, своїм автократизмом та деспотизмом сама створила та створює ґрунт для незадоволення та „сепаратизму“.

Одно цікаве з'явище спостеріг при цьому п. Баратинский — такий дух часу, що сучасні національності бажають жити в себе „дома“; не хочуть бути якимись ізгоями в чужій, хоч би дуже добре впорядкованій хаті.**)

Як бачите, відразу кидається в очі, що аргументи проти централізму далеко бідніші та блідіші, ніж аргументи за ним. Цінуючи їх не дуже високо, ми все-таки запитаємо п. Баратинского, як погодити його твердження, що тенденція відійти від Росії („чужа“, хоч-би дуже добре впорядкована хата) ніколи не була така міцна в широких народніх масах; бо що ж це за щастя жити у „власній хаті“, де доведеться економічно задихатися; чи багато насолоди дає перспектива вести з сусідніми „хатами“ раз-у-раз війни? Як його бути зі спадом революцій, підтвердженням досвідом великих революцій Англії та Франції, — що „завше йшли в парі із зміцненням доосередніх тенденцій? І невже ж варто національний „город городити“, коли невдача національних рухів виявила народам Росії, що їх доля — спільна. Що за користь обірати „національні уряди“, коли вони добрі тільки на обіцянки та нічого не виконують?

*) „Крест. Россія“, т. 4, стр. 74.

**) „Крест. Россія“, т. 4, стр. 75.

Досвідний централіст скаже, що докази автора проти централізму — зайва вода на млин того ж самого централізму. Він глузуватиме з винайденної п. Баратинским хиби централізму щодо суті. Він скаже: централізм зовсім не означає того, що він, немов безсмертний Фігаро, усюди встриє, засуне свого носа до кожної щілини. Для цього досить мати скрізь своїх вірних агентів та з'осередити у своїх руках усі визначніші державні функції. І найзапекліші вороги такого уряду, коли такі самі централісти, як і уряд, будуть цілком задоволені. Наведу тут один приклад, хоч для цього й треба трохи відійти від теми. Дуже вже характеристичний цей приклад.

Газета „Руль“, давній та „страшний“ ворог радянського уряду, в № 800, з 19. липня сього року, делікатно пише, що вона „охоче користається з рідкої можливості, — щоб... виправдати большевиків“. Ця охочість нав'язана проктом всеросійської конституції, що її тоді обмірковував ВЦК. „Руль“ підтягає під своє „охоче“ виправдання, як і слід було сподіватися, солідний „теоретичний“ фундамент.

На світі, повчає „Руль“, здорові ідеї; „їх доля незалежна від долі тих, що, з тих чи інших сторонніх міркувань, проповідують їх. У проєкті і ховається одна з таких здорових ідей. Для простаків він дуже зручно вишитий, неначе його скресно на договірних принципах. На справжки ж цей проєкт—спроба „відбудовання єдиної Росії“, бо закордонна політика, армія та флот, залізниці, пошта, майже все господарче життя країни, бюджет, податки, позички, концесії, вся позакрасва торгівля, — все зостається в руках центральної влади“.

Чому це „Руль“ так ревно кинувся боронити комуністів? О, рибалка — рибалку, а централіст — централіста бачить здалека!

Існує, бачите, небезпека, що коли цю ідею боронять большевики, то вона може скомпромітуватися. Щоб уникнути можливої компромітації, „Руль“ і поспішає на оборону конечности міцного об'єднання всіх частин Росії,*) хоч би його й переводили нечестиві руки большевиків. Тут саме й суть цілої справи. На цій „конечности“ зсолідаризувались два наче-б-то протилежні бігуни.

*) Розстрілка моя.

Централізм зовсім не вимагає, щоб на місцях, у всіх країнах шостої частини світа та взагалі по всіх кутках, стояли на сторожі уніфікації виключно люде пануючої національності. Він із насолодою прийме до себе та дасть усякі посади місцевим діячам, поважаним представникам „конгломерату різних народностей“. Хай собі урядують, хай переймаються свідомістю, що й вони — не остання шпичка в державному колесі, але — вони мусять підлягати директивам та вказівкам верхів. Можна дати й автономію. Але „палітурку“ для автономії вибере знову таки центральний уряд. Той самий „Руль“ у тому самому числі злегенька згадує, що до „здорових ідей“, які заслуговують на як-найсерьознішу увагу, належить також „ідея безпосередньої участі автономних частин Росії в урядуванні“; але, згадавши про це, газета зараз же вважливо попереджує, що можна сперечатись, до яких меж можна поширити владу того органу, що буде репрезентувати „автономні частини Росії“. Мені здається, що „Руль“ марно хвилюється та лякається. Коли, висловлюючись мовою Канта, всі „феномени“, — закордонна політика, озброєні сили, гроші, то-що — будуть у центральній владі, то „нумен“ — примару автономності, порожню шкаралупку, абстрактність, — можна, не дбаючи ні про що, ні на що не наражуючись, спокійно залишити „самостійним“ частинам Росії та органів, що їх усіх репрезентує; безперечно, й найкрайніщі автономісти будуть „радіти“ такому щедрому та несподіваному подарункові.

Од лихого ведення загально-державної політики, від претенсій та хиб не гарантований і федеральний уряд. Політику роблять люде, та ніщо людське не чуже й їм. Помилки „національних урядів“ п. Баратинський двічі старанно зазначував. Коли вже йому треба посилатися на хиби, претенсії, то-що, різних форм держави, то краще було б йому покликатися на Ніцше, що сказав: „Держава? Що це таке? Держава — це найхолодніше з усіх холодних чудерств. І холодно бреше воно; і брехня ця повзе з його вуст, коли воно проголошує: народ — це я, держава!“

Але повернемось до нерозглянутих іще нами доказів п. Баратинського про централізм.

Цілком слушно завважує він, що не вдержалось багато нових самостійних держав, що утворились на просторі колишньої російської імперії. Їх проковтнув ненажерливий червоний імперіялізм. Але що доводить цей факт? Одне. Те, що утворилась нова штучна держава, зліплена до купи безоглядним терором. Деякий час її можна підтримувати терором, але, на багнетах та скорострілах нові самодержці не просидять увік. Не сьогодні, то завтра радянська держава розвалиться таксамо нагло, як її попередниця, бо такий уже... „дух часу“. Цей дух годує невгамовного, невтомного крота; працює він та підкопує твердиню С.С.С.Р.

Можливо, що російські „Ульстери“, зсередини незалежних держав на сході Європи, тягтимуть до свого центру. Але цей потяг небезпечний лише доти, доки „Ірландія“ остаточно не увільниться. Після увільнення всякі „Ульстери“ перестають бути якоюнебудь загрозою.

П. Баратинский, мабуть, запримітив, що в лоні самих національностей були верстви — зправа та зліва — що тягли до єдності Росії. Досвід „революційних років“ швидко знищив ці верстви. Вони були та за водою попливли. Самі більшовики, — і в цьому „сепаратисти“ могли б навіть убачати їх заслугу, — старанно, заходяться коло того, щоб ці верстви остаточно зникли.

Щодо справжніх великоруських верств, порозкиданих серед населення новоутворених держав, то це належить до питання про національні меншости. Схочуть вони об'єднатися зі своїм центром — вільна дорога! Захочуть зістатись, — їм мусить бути забезпечений усебічний культурно-національний розвиток.

Відродження великоруського націоналізму можна тільки вітати — звичайно, під умовою, що він буде здоровий, що буде піклуватися про свою національність, а не зазіхати знов на великодержавність. П. Баратинский даремне пробує надати цьому „відродженню“ характер чогось дуже грізного. Кохатись у своїй нації — ніхто не забороняє, навпаки — заохочують до того. І коли автор своєю заявою про відродження великоруського націоналізму хоче сказати, що Великороси починають свідомо любити свій народ, то він цим нічого не каже; коли ж він цим

обіцяє комусь-то „прописати ижицю“, то можна йому відповісти, що великоруський зоологічний націоналізм ніколи не вгавав.

Розуміється, ті сили, що історично діяли в напрямку збирання та об'єднування, не зникнуть. Вони й далі будуть виявлятися, але ж виявлятимуться в подвійний спосіб: імперіялістичний та демократичний. Перший вияв — згубний, другий — розумний. Імперіялістичне збирання та об'єднування доводить до „кольоса на глиняних ногах“; демократичне — до федерації, до трівого й життєздатного союзу рівних суверенних держав. Про демократичний вияв цих сил на сході Європи я скажу подрібніше далі.

Коли, після відокремлення Фінляндії, Польщі, Литви, Латвії та Естонії, за спостереженнями п. Баратинського, Росія стала одноріднішою, то ми собі дозволимо аргументірно припустити, що після відокремлення Грузії, Азербейджана, гірських народів, України, Білоруси та ще деяких мовно-територіальних груп, Росія буде ще однорідніша, ще міцніша та суцільніша.

Не буду сперечатись про те, чи має Україна багато схожих культурних та побутових рис із Росією, як це гадає п. Баратинський, хоч учені Українці, тай багато великоруських учених, однодушно, на ґрунті старанних паралель, заперечують цю схожість. На думку п. Баратинського, „схожість рис“ українсько-великоруських перешкаджає незалежності України. На нашу думку, п. Баратинському не слід було б тоді зовсім турбуватися самовизначенням України. Але... ясна річ, що російські ідеологи дуже вже непевні щодо настроїв Українців у справі об'єднання з Росією, бо ніхто таки з них не хоче висловитись на користь самовизначення України.

Щодо перспектив штовхання України Польщею до Москви, то це доказ — дуже слабенький. Вільна, незалежна Україна ХХ. століття взагалі нікому не повинна дозволити штовхати себе. А спірні питання з Польщею вона може вирішити, не наражуючи на небезпеку своє існування, не віддаючи свого „тризуба“ навіки до лохів Кремля.

„Економіка“ — річ із обох боків гостра. Через брак деякої сировини та фабрикатів і в Великоросії в легенях почнеться туберкульозний про-

цес. Економічні труднощі слід було б рекомендувати вирішувати знов таки не штюванням, а згодою.

Залишені ще нерозглянутими слова п. Баратинського про виконанні велетенські чисто культурні завдання, що не під силу малим державам. Ніде правди діти, що всі ці завдання „велетенського масштабу“, були переважно, або виключно русифікаторського характеру. І коли п. Баратинський каже, „російська культура — це зліпок зусиль та творчости багатьох ріжноманітних народів“, — то цим він мимоволі визнає, що „російська культура“ користувалась особливими привілеями. Народи зліпили її не добровільно, а примусово. І даремне він, у своїй статті, повстає проти думки, що російська культура гальмує та душить розвиток національних культур. Добре відомо, що представники цієї російської культури працювали для добра людства й не мали наміру щобудь гальмувати, чи пригнічувати. Це було справою брудних рук самодержавія. Але коли українську мову трактовано, як „собачу“, а на інші мови дивились, як на такі, що їх допускати не можна — „верхи різних народів“, усі ці Гоголі, Потебні, Костомарови, Джаншієви, Авалови, Туган-Барановські, Кримські, та інші, „зліплювали“ російську культуру, але ж із насолодою відійшли б і мертві, як це зробили живі, до себе назад, до рідної хати.

Як-не-як, а й на погляд п. Баратинського, централізаторська політика неминуче веде до сепаратизму, а тим самим до даремної витрати сил і до нетрівкого існування цілого, гарно збудованого, будинку.

А, може, другий шлях — сепаратистичний, вирішує як-слід складну національну проблему на сході Європи? На думку п. Баратинського, не всі національності можуть утворити державу. Череміси, Мордва, Якути поки-що засуджені на ролю елементів тої чи іншої держави. Шанси на утворення держави мають національності, що, численні населенням, досягли високого ступня культури або територіяльно знаходяться на периферії. Перший із цих шансів — міжнародня політика деяких великих та малих держав, звернена на послаб та роздріб Росії; але цей шанс сильно тратить вагу від факту міжнародньої політики інших держав, що їм потрібна могутня Росія. Що творить другий шанс, ми мусимо догадатись; це — „дух часу“, бажання жити у власній „хаті“, й самий факт одокрем-

лення та існування деяких одокремлених держав. Всі докази проти щодо другого шансу п. Баратинський черпає з централістичного арсеналу. Цікаві лише варіації. Росія без морів та без цілої низки країн, — пише п. Баратинський, підтверджуючи тим наші вищезазначені думки, — задихатиметься та зможе існувати лише з великими труднощами. Але, попереджує він, така Росія, хочби навіть у межах Московії, до такого стану річей не допустить. Не згори, то знизу, — пророкує п. Баратинський, — не мирним, то шляхом насилля, всякий уряд — продиратиметься до моря і зв'язуватиме в одну цілість райони, що економічно тягнуть один до одного. Знов повстане історія XVI—XIX. віків. Росія, потопаючи, потягне за собою на дно й одокремлені держави.

Але й у сепаратизмі п. Баратинський знаходить деякі плюси: він сильно спричиниться до витворювання та плекання національних вартостей в обсягу мови, літератури, науки (мимовільне визнання, що за централізму ці сфери „ниділи“); він задовольнить національне самолюбство; він помагатиме зростові розумового рівня мас. І у сфері соціального життя сепаратизм спричинився б до уважнішого та доцільнішого вирішення всіх місцевих потреб, до більшого з'осередження на цих потребах усіх можливих сил. Коли б сила була тільки в цих плюсах, коли б їх можна було реально здійснити, п. Баратинський готовий великодушно, без вагання та з самопожертвою визнати розпад Росії та взагалі всіх великих держав на малі — з'явищем бажаним та безумовно позитивним. Приклади Швейцарії, Бельгії, Чехії, Голландії, Швеції, Норвегії, тощо, були б лише ще на те одним доказом. Але, на жаль, на його думку, балканізація Росії загрожуватиме поверненням у нівець усіх зазначених плюсів.

Буде війна, війна довга та вперта, править п. Баратинський. А ось третій шлях, федералістичний, дозволить, завіряє він, заховати і зреалізувати плюси централізму й сепаратизму, без їх мінусів. Цікаво.

Не вдаючись у конкретизацію цього ладу, автор хоче вказати лише на дві риси його. Він пише:

„Перша риса: в основних законах може стояти й, мабуть (певности все-таки в нього немає!), стоятиме визнання рівноправності й рівновартості різних національностей Росії.“ Знаменита риса! Якими дурнями

виглядають Австрійці з їх § 19, що про нього я вище говорив! В Австрії про цю рівноправність та рівновартість друкувалося чорним на білому десятки років, а громадяни й гадки собі не покладали, що вони живуть у федеративній державі! Але нехай уже! Згодимося на цю друковану рівноправність та рівновартість. Послухаємо далі:

„Фактично, цієї рівноправности, особливо в перших часах, звичайно не буде.“

Чому це так: — „звичайно не буде“. Тому, що відповідна вага, з одного боку, Великоросів та Українців, з другого—Зирянів та Остяків—неоднакова. „Цієї різниці не знищиш самою юридичною нормою.“ Гаразд.

Що складає другу рису? Уявіть собі таке, про цю другу рису п. Баратинский забувся подати, хоча би два, три слова! Всяке буває.

Дуже цікаво, як відповідає він „занепокоєним голосам“ ревних прихильників „єдиної невіддільної Росії“, що перейнялися всебічністю „плюсів“ п. Баратинского та знищенню „мінусів“ федерації, але при тому непокояться:

„А чи не спричиниться федеративність до ослаблення центральної влади“? П. Баратинский цього цілком не припускає; він самопевно проголошує:

„Приклади центральної влади Північно-Американських Сполучених Держав, Німеччини, що була державою федеративною, промовляють ясно за те, що федерація не конче звязана з квалістю центральної влади, як гадає багато людей. Кожна верховна влада кожної нефедеративної держави може лише завидувати дійсности та активности цих федеративних центральних влад.“

З дійсністю та активністю Сполучених Держав можна ще; будь-що-будь, миритись. Але що робити з Вільгельмом II., що його активність довела „федеративну“ німецьку державу до повного краху? Невже ж таки справді на когось, подібного до цього останнього німецького монарха, зазіхає п. Баратинский для „відбудовання Росії“?

Але спробуємо повернутись до його федеративних „рис“. Знаходимо знову ту частину, де він обіцяв виказати дві риси федеративного ладу майбутньої Росії. Перечитуємо його ще раз уважніше. Так. Здається,

ми знайшли втрачену другу рису. Ми марно наклепали на п. Баратинського. Його треба вміти читати. Друга риса, очевидячки, така:

„... Компетенція центральної влади, в перших часах, буде широка та сильно просякнута елементами автократизму. Сильним присмаком деспотизму буде пересякнута й діяльність національних урядів окремих держав.“

Чому так? питає сам себе п. Баратинський і відповідає: „Тому, що здатність до самоурядовання не падає з неба, не родиться відразу, а вимагає довгого історичного виховання. В нас цього виховання було мало, дуже мало, а тому, коли центральна влада та влада поодиноких держав будуть кволі, буде, як 1917. року—запанують одосередні сили, та буде анархія. Тим то, як ми вже говоримо про органічний період, себто, припускаємо, що анархії не може бути, стає неминучою — й міцна центральна влада і присмак автократизму в її вчинках. Те саме відноситься й до урядів окремих держав. Це — сумно“, — з несподіваною меланхолією закінчує п. Баратинський.

Гей-гей! Сумніву немає. Наш федераліст скинув машкару та показав своє справжнє обличчя. Він — як-найзвичайніший централіст, із вульгарними аргументами, до того ще й страхополох у думанні. Ні один обскурант та реакціонер ніколи нічого не мав проти волі та освіти, але всі вони вимагали, хай зпочатку, мовляв, раби стануть освіченими, а тоді ми їх визволимо; під людьми, гідними волі, вони розуміли лише самих себе. В унісон із ними п. Баратинський каже: „поруч із зростом здібности населення до самоурядовання меншатимуть, природно, й елементи автократизму“. Ми боїмося одного: як би до моменту зменшення елементів „автократизму“ всі „здібности“ населення не спинилися у своєму „зрості“, бо де ж гарантії, що міцна центральна влада не буде про це старанно турбуватись. Але доволі вже нам п. Баратинського. Він був нам потрібний, як товариш у дорозі, та його обов'язки скінчились. Поки він пильно збирав, головно, централістичні докази, доти ми ним цікавились, торкаючися тільки злегенька сепаратизму. Але його федерально-централістична теорія, його „пляни“—занадто недоречні. Я особисто волію мати справу зі щирим централістом, от, хоч би з п. Пешехоновим, що в опублі-

кованій недавно брошури: „Чому я не емігрував?“, остерігає перед небезпекою, яка, серед деяких умов, загрожує Росії, коли „державних заслуг“ большевиків своєчасно не визнають. Дозвольте спинитись на цьому приводі, що примусив п. Пешехонова виступити з його осторогою; він дуже характеристичний та знаменний.

Закордонна преса*) опублікувала вринок із оригіналу оповідання Льва Толстого „Ніколай Палкін“. Великий письменник змалював там російських царів та цариць. Портрети їх вийшли дуже непривабливими. Всі ці „найвищі особи“ здавна гублять людей, руйнують народ, мучать його, ведуть непотрібні війни, допускаються неймовірних жорстокостей, роблять бешкети. І все це позабуто. Толстой каже, що з тим більшою старанністю згадують „вигадані принади“ старих часів та „вигадані чесноти“ потвор, що погнили від пранців, та блудниць, що наводили жах своєю розпустою, — щоб „забарвити страхіття минулого, забарвити разом із тим і страхіття сучасности та переконати людей щодо неминучої їх потреби“.

„Руль“, передруковавши на своїх шпальтах цей уривок, дав до нього іронічні коментарі в тому розумінні, що, як що до чого, знайдуться люди, які вигадують для большевиків та припишуть їм теж якісь державні заслуги, щоб виправдати всі їхні жорстокости.

Опісля, як нам це вже відомо, сама газета „Руль“ охоче скористалась можливістю виправдати большевиків. Але на іронічний коментар „Руля“ відізвався п. Пешехонов, підіймаючи з землі кинуту рукавичку.

Трохи непослідовно відмовився він од ролі повного адвоката большевиків. Він знайшов у них заслуги, але офіційно не виправдував їх жорстокостей. А „заслуги“ большевиків п. Пешехонов уgliedів у тому, що вони відбудували „російську державність“.

„Добивши до кінця російську державність“, — пише п. Пешехонов, — „що, з точки погляду большевиків являлось . . . організацією клясового панування буржуазії, вони примушені були негайно відбудувати її в інтересах власної держави. Вони виявили при тому небувалу енергію,

*) „Воля Росії“, ч. 2/30, 1. X. 22. р.

вперту настирливість та чортівську винахідчивість. Вони не спинялись ні перед чим. Як-найневідповідальніша демагогія, нахабне ошукування, нелюдська жорстокість — були головним їх знаряддям. Вони наробили силу дурниць, довели народ до нечуваного голоду та здичавіння, весь край залили кров'ю... Але російську державність відбудували. За п'ять минулих літ большевики відновили всю чисто владу та знову поширили її на всю необсяжну територію від Дністра до Великого Океану, від Льодового Моря — до Афганістану та палкої Кольхиди“^{*)}).

Я не буду тут критикувати п. Пешехонова. Але це виправдання відновленої во істину проклятої большевицької „російської державности“ ляже ганебною нестертою плямою на колишньому головному співробітнику „Русского Богатства“, на колишньому есері, колишньому основнику народньо-соціалістичної партії, на колишньому члені Тимчасового Уряду, що вийшов із революції місяця лютого.

І тим ганебніше це визнання „заслуг“ комуністів, що сам п. Пешехонов визнає, що в цій одновленій „російській державности“ „ніякого цементу нема“, що „тримається вона виключно силою гнету“, що „вона дуже легко може розсипатись“, що „скований нею народ уявляє з себе буквально людський порох“^{**)}).

А проте я таки волю простолінійних Пешехонових, ніж вертунів Баратинських, ніж хитромудрих Мілюкових, ніж тупо-всебічних Струве. Цей просто ляпає, що йому треба, а ті зпочатку благородного туману напускають, а вже потім тільки виявляють справжню душу.

Тільки тепер, після революційної катастрофи, ці простолінійні центральні відкрили цілком свою душу. І тому вони не ошунують „малих отих“. Раніш висовано чудові формули в надії, що вони не будуть здійснені. Чого варті, наприклад, картинка, змальована в Арнольда Марголіна. Він пише:

„Без огляду на те, що на початку 1917. року Німеччина та Австро-Угорщина були ще дуже потужними військовими державами, що відокрем-

^{*)} „Почему я не эмигрировал?“, стр. 54, Берлин 1923. р.

^{**)} Там же.

лення від Росії тої чи іншої значної частини державного цілого могло забезпечити за центральними державами повну перемогу та анексію ними й одокремлених і інших частин, докладчики на з'їзді трудовиків — Шаскольський, Булат та Водовозов, що підтримував їхні тези — настоювали на визнанні за всіма національностями, які заселяли російську державу, право на самовизначення аж до відокремлення. У спеціальній комісії, обраній з'їздами трудової та народньо-соціалістичної партії для згоди у справі державного ладу Росії у зв'язку з правами національностей, цю точку погляду й переводили трудовики. На всі вказівки Мякотіна про те, що формулу трудовиків негайно використає Фінляндія, Водовозов остільки ж рішуче, оскільки й непереконауюче виголосив: „Фінський народ цього не зробить, бо Фінляндці — не такі дурні й не такі підлі, щоб одокремитись од Росії“(*).

На щож тоді Водовозови ламали списи щодо крайньої формули, коли були певні, що народи її не використають?

А. Марголін має цілковиту рацію, гадаючи, що справжня натура цих людей — я б сказав: централістична — розійшлася в голосними обіцянками та гаслами; бо коли життя довело народности до konieczности здійснювати своє право на відокремлення при фактичному розвалі Росії, то ці люде не тільки відмовились од своїх гасел, але й повели вперту боротьбу з бажаннями устаткувати хоч би у своїх межах державний порядок та утворити своє власне державне життя.

І до тих людей належали всі ті, хто не скупився на пишні слова та яскраві формули, але в дійсности обороняв принцип штучної насильницької держави.

III.

Відокремлення національностей од Росії — не випадкова річ. Його викликала внутрішня, іманентна суть штучної держави. Багато шашелів підточує цей організм, але серед причин, що його нищать, найважливіша та, що народности, насилою збиті в державу, без особливого жалю роз-

*) „Украина и политика Антанты“, стр. 36—37, Берлин.

ходяться з ним та легко покидають неузгарний державний будинок, як тільки зловіщі щілини пророкують близький розвал.

Де грізні східні деспотії, де суворі римська імперія, де держава Наполеона, еспанське, португальське, чи нідерландське царство? Їх нема. Надходив час розплати за всі жорстокости, за рабування цвітучих країн, за грабіж природних багатств, за прокляття, придушені брязкотом ланцюгів, за рясні сльози, за кости та кров, що служили фундаментом та цементом при здійснюванні великих „культурних завдань на велетенську скалю“, — при будівництві палаців, церков, пірамід, при проводженні шляхів та водопроводів, осушуванні багниць, поглиблюванні річок.

І дивно було б таке, коли б народи, замість глибокої ненависти, були закохані у своїх гнобителів. Коли без милосердя б'ють і плакати не дають, коли викупні жертви так званої цивілізації черпають переважно з недосяжного людського резервуару підбитих народів, то це було б чудо, коли б ці народи, з першими проміннями волі, не згадали про свої права й надії. Так було в Австрії, так сталося і в російській імперії, що так пильно насаджувала та переводила „асирійську політику“.

Толстой не мав рації, коли, згадуючи страхіття минулості, з жалем казав: „усе позабуто“. Злочини „високих“ тиранів — дзеркало існуючого громадського ладу, і в народній пам'яті вони повбивані міцними цвяхами. Офіційним історіографам вдається для заспокоєння сумління злочинців забарвити постаті потвори-держави, як і малярам удавалося білилами та рум'янами позатирати сліди задушування та вбивання російських царів російськими таки царями; але історія має свої поля для мертвяків, куди нарешті попадають таки й окремі люде, й цілі режими, ними представлені.

Тепер у Росії йде жахлива розплата. Большевики — це одна з проявів народнього гніву великоруських мас, одміна пугачовщини та разінщини, а велика національна свідомість „конгломерату різних народностей“ — це реакція і проти большевизму і проти „колосьа на глиняних ногах“, виліпленого російською великодержавністю.

Розклад російської імперії був передбачений. Обмірковуючи справу, що мусить виникнути на її місці, треба стисло та ясно розмежувати два явища:

1. територію, що по ній, як каша по тарілці, розлізлася російська імперія; територію, що має свої особливості, географічні та економічні. Окремі частини її, можливо, тягнуть одна до одної. Історично протилежності між ними стирались, по них проведено залізничні лінії, переведжено, більш-менше пляномірно, поділ праці, виробу, розподіл, то-що;

2. територію, що на ній споконвіку жили й живуть певні національності, різько відмінні одна од одної мовою, побутом та звичаями, національності, що творять на цій території подавляючу більшість.

Розмежування цих двох явищ, своїм характером цілком самостійних, але таких, що мають одну спільну проблему, припускає таке вирішення цієї проблеми, яке буде й бажане й можливе.

Великороси завше мають на оці перше явище, коли говорять про „Росію“. „Народи, що складали частину Росії“, відокремились од Росії; „відбудувати Росію“; „перетворити її у Сполучені Держави Росії“; все це раз-у-раз миготить вам перед очима, й утворюється психологічна певність, що шоста частина земної кулі справді — „Росія“. Рівночасно великоруські дослідники невгавно повторяють, що Росія — це не Великоросія, а зліплені до купи різні території та різні народи. Я розумію розпуку героя Чехова, героя, що в усіх допитувався: „де Росія?“ В Москві його посиляли до Саратова, з Саратова до Тамбова, звідси на Сибір, із Сибіру до дідьчого місця. Під „Росією“ розуміли ще сукупність слав'янських територій та національностей. Але цим плутанини не можна усунути. Чому тоді не завести до неї, крім Великоросів, Українців та Білорусів, ще Польків, Чехів, Сербів, Хорватів, Болгар? Ревні прихильники „слав'янізму“, на досвітках своєї діяльності, справді закликали до цього. Розуміється, всі міркування про „Росію“ зшиті гнилими нитками. Була російська імперія; вона дістала свою назву від слова „Русь“, що невідомо на якій підставі, засвоїли собі Великороси. Була вона та розвалилась. Ніякими засобами не відбудувати тепер російської імперії.

„Росія“ — не суходіл; не шматок його. „Росія“ одною ногою стояла в Європі, другою в Азії. В Європі вона захопила схід, у Азії — захід. Коли вже говорити про Сполучені Держави, замість колишньої російської імперії, то не про Держави Росії, а про „Східно-європейські та за-

хідно-азійські Держави“ може бути мова. Ця довга та незграбна назва не ліпша від „Північно-Американських Сполучених Держав“, але як і остання, вона стисліше буде відзначати федеративний зв'язок різних держав (штатів) на певному просторі суходолів, коли тільки цей зв'язок налагодиться. Бо всі ж таки сміятимуться, коли знайдеться тепер політик, що почне вимагати утворення, чи „відбудовання“ Сполучених Держав Австрії, а над Сполученими Державами Росії запопадливо працюють нащадки небіжчика Васілія Тредьяковського, що скидаються на його сильним розумом та невтомністю в непотрібній праці.

Чи потрібні Східно-Європейські Сполучені Держави? Усе залежить од обставин часу та місця. Я особисто переконаний, що вони будуть безумовно потрібні. Вони покладуть кінець усім можливостям довгих воєн та сутичок, знищать імперіялістичні апетити „пануючих національностей“. Такі держави втілять у собі змагання численних об'єктивних сил, що діють у напрямі об'єднання. Щодо „Західно-азійських Сполучених Держав“, то тут справа складніша. Повних готових ознак на те там немає через велетенську хвилю переселенців-Росіян на Сибір, що йшла туди роками, а також тому, що тамошні племена та народности, під впливом благодійної культури та пранців, або до решти вимірають або утрачають спонуку до національного відродження. Але в мене немає сумніву, що й „Азійська Росія“ зробить те саме, що зробиться з „Європейською Росією“.

Як же складатимуться Східно-Європейські Сполучені Держави?

Можливо, що багато з наших противників погодиться з konieczністю існування зазначених Держав. Може, навіть вони згадають, що фактично назва „Росія“ та „російський“ тепер не існує й у тих самих большевиків, що їх вони так гучно славословлять. Існує „Союз Радянських Соціалістичних Республік“, і він має тенденцію захопити у свої обійми всі радянські республіки, що помалу-мало сконструюються в Європі, а потім у цілому світі. Вони згадають, що в мирних часах, як каже Кейнс,*) майже ідеальна економічна організація зводила до мінімуму перешкоди

*) Экономическія послѣдствія войны.

щодо кордонів та мита, установлювала в Європі щось на зразок федерації між 300 міліонами людности. Вони згадають свої блискучі форми й одразу скажуть: „Чудово! Сполучені Держави. Не сперечайтесь за слова. Збудуємо федеративну державу. Почнемо погоджуватися. Без насили. „Як рівні з рівними“.

Те, що ми пропонуємо, не має нічого спільного з федерацією, що нею захоплені Великороси, бо їхня федерація не має знов нічого спільного з тим, що зветься федерацією. Їх федерація занадто вже пахне централізмом. Мілюкову, Сорокінові та іншим не жалко буде з легким серцем одмовитись і від своєї „російської“ федерації, як це зробив шановний добродій П. Б. Струве, що незадовго перед конференцією у Спа, як міністер закордонних справ у Врангеля, дав інтерв'ю про федерацію народів на Сході Європи, як рівних із рівними, про право зазначених народів на вирішення їх долі в їх власних Установчих Зборах, то-що. Все, як-слід за програмою, а потім, не кажучи про це і словечка, відмовивсь од усього. Сполучені Держави на сході Європи, як ми то розуміємо, мусять бути переведені не згори, а знизу. Російських „федералістів“ захоплювали винятки в історії федерації: безпосередній перехід од централізованої форми державного ладу до своєрідного федералізму, що склався, наприклад, у деяких південно-американських державах (Венесуеля, Болівія). Щодо нас, то ми стоїмо за справжню вільну згоду, за вільну волю окремих держав, цілковито самостійних та незалежних. Коли нема таких окремих держав, штатів, кантонів, то брехливо та гидко лунають слова про згоду рівних із рівними.

Так, як ми сказали, і складались держави, відомі своїм зразковим федеративним ладом, а саме — Північно-Американські Сполучені Держави та Швайцарія. З них і треба брати приклад, а не в Венесуелі, а особливо не з колишньої Німеччини. Останню утворив залізний канцлер Бісмарк, що використав ідею об'єднання революціонерів 48. року та вибрав для того не шляхи демократизму, а вогонь та меч монархізму. Збита докупи вогнем та мечем держава від вогню та меча й завалилась, взялася порохом та димом. Большевики також перевели федерацію, але, як я вже зазначив, доля її — загинути, як загинула й російська імперія. Не допо-

можуть тут навіть і славетні „націоналізації“ життя, що їх так енергійно переводить Москва для заспокоєння народностей, бо не думаю, що більшовики виявлять себе кращими націоналістами, ніж виявили себе соціялістами.

Утворювати федерацію згори, — це найбільше шкідлива та реакційна річ, небезпечна та вагітна кривавими сутичками.

Я сказав би навіть ще точніше: приклад треба брати з Швейцарії, а не з Сполучених Держав Північної Америки. В першій зживаються поруч кілька національностей, у другій виявляється оригінальна централістична тенденція, що її Рузвельт назвав американізмом. Він вимагав перетворення новоприбулих емігрантів у Американців щодо мови, політичних поглядів та принципів, щодо розуміння та відношення до церкви та держави. „Ми вітаємо, — казав Рузвельт ув одній із своїх промов, — „Німця, Ірляндця, що змагають до того, щоб стати Американцями, але нам непотрібний чужинець, який не хоче відмовитись од своєї національності“. Хоча з Німців та Ірляндців і склалося в значній частині населення Сполучених Держав, але Американці знати їх не хочуть; вони бажають переварити в американському казані всі національності, щоб мати тип сконденсованого Американця.

Такий американізм не має жадного ґрунту на сході Європи. Тут усі народности—не переселенці, а сидять на власній землі; їх право на національно-політичну самостійність, на повне політичне та економічне самовизначення не викликає найменшого сумніву.

Далі, заберемо дужки з такої улюбленої централістами-федералістами формули — „як рівні з рівними“. Коли вона набирає реального змісту, а коли тратить характер жонґлерства? Формула: добалакуватися, як рівні з рівними, — означає, що кожна національність організує зпочатку самостійну, вільну, незалежну, суверенну державу, утворює в себе законодавчу, виконавчу та судову владу, не відчуючи жадного стороннього гнету. Ряд таких вільних держав, наприклад, Грузія, Вірменія та Азербейджан, або Україна, Крим, Кубань або Білорусь та Литва,

*) Roosevelt, Amerikanismus, Reklam.

або Великоросія та Дон, тощо, — зв'язані поміж собою особливостями країни, яскравими суперечними питаннями, єдністю промисловости, виробничої та добувальної, насамперед конфедеруються між собою, а потім уже погоджуються з усіма іншими конфедераціями. Тоді утворюється єдина грошева система, єдиний фінансовий центр щодо видатків на загальні потреби. Тоді заходяться коло того, щоб установити подібний державний режим, однобарвний карний та цивільний кодекс. Намічують спільну закордонну політику. Всі суперечки вирішує арбітраж із представників держав, де кожна держава має лише один голос. Полегчують усі виходи до моря, організують постачання палива та сировини з їх джерел. Не буду вдаватись у подробиці. Думка моя ясна. Тільки серед зазначених умов можна сміливо говорити, що погоджуються між собою „рівні з рівними“.

Мене запитують: тож ви стоїте за сепаратизм? Так, одповім я. За сепаратизм, а через нього до Сполучених Держав. Іншого шляху нема й не буде. Сепаратизм підготує тих, що зможуть свідомо й рівноправно об'єднатись.

Нам кажуть „російські федералісти“, що сепаратизм неминуче доведе до війни, що сепаратистам приклонники макіявелізму могли б дати наочну научку: відокремивши самостійну державу, оточивши її митовим кордоном, утворивши ряд економічних та інших перешкод, завівши до неї значні національні меншости, розбудивши антагонізм різних елементів такої суверенної народности, підбурюючи та підтримуючи горожанську війну, — можна було би з життя в такій державі утворити пекло, де населення почало б задихатись, де всі сили були б виснажені у взаємній боротьбі, де від суверенности дуже незабаром люде завили б по-вовчому. Але тому, що вони не приклонники макіявелізму, то вважають своїм обов'язком заздалегідь указати короткозорим на небезпеку сепаратизму.

Ми не маємо апетиту до небезпек, але ми добре знаємо одну з них — білий та червоний імперіялізм російських великодержавників. Він буде на фінському болоті Петербург, названий підхлібними прихвоснями — Північною Пальмірою, — місто, нікому непотрібне та безглузде, що

стало дармоїдом та годувалося соком цілої Росії. Він витрачає мільярди народніх грошей на порти, придатні лише на веселі проїздки, а з військового боку були — нулевої вартости. Він уплутується в далекосхідні авантюри, витрачаючи народні засоби на пройдисвітів та вигублюючи сотки тисяч людей під командуванням Куропаткіних та Стеселів. Він утримував та утримує ціле військо з Протопопових, Штюмерів, Леніних та Троцких. Він протегує московських Тіт-Тітичів та припиняє на „окраїнах“ економічний розвиток. Він зробив із необсяжної країни кольонію чужинців, що були господарями в російській імперії. Борги йому вуха ззіли; як навісний, брав він позички в міжнародніх акул, — позички для „адміністративного апарату“ та воєн, непотрібних ріжнонаціональній Росії. Врятуватись од цієї небезпеки — все-одно, що відродитися до нового життя, до щастя.

А „наочну научку“ макіявелістів легко можна обернути й на другий бік. Дуже легко собі уявити, що всі народи колишньої Росії, об'єднавшись, ізолюючи Великоросію за її великодержавні нахили, оточивши її митовим кордоном та виставивши достатню кількість війська, підбурюючи та підтримуючи в ній горожанську війну, утворили би з її суверенности пекло. Але ми не приклонники макіявелізму й бажаємо Великоросії жити як мога краще та дати спокій сусідам.

Сепаратистів лякають іще шовінізмом. Краще б про це великодержавникам і не говорити. Цькувати одну національність на другу, поділяти їх та панувати над ними, це здається була спеціальність самих російських державних діячів. Що ж до нехтувань Росіян та їх утисків із боку народностей після відокремлення, то, скільки мені відомо, все це нехтування було в тому, що викинутим, — через те що були непотрібні — урядовцям запропоновано вивчити місцеві мови, коли вони схочуть бути корисними; а всі утиски зводились до того, що большевицьких та денікіно-вранглівських агентів, чи „Ульстерців“, що мріяли про російську державність, без церемонії, викидали геть. Порівняйте ці утиски з актами помсти добровольців чи большевиків!!

Ідеологи „єдиної-неділимої“ дуже часто в моїй пам'яті викликають незабутнього Дікенсового героя, містера Бемоля, що так галлянтно об-

даровував компліментами м-с Карней: „Коли б існували такі кицьки чи котята, що, живучи разом із вами, не любили б свої хати, я назвав би їх ослами“.

От ці ідеологи чомусь гадають, що сепаратисти ненавидять Великоросів як Великоросів, як національність, як народ. Вони починають довго й широко доводити, що Великороси — добродушні, м'яккі, гостинні, не мають злоби до сусідів, тощо. Зрозумійте ж нарешті, що Великороси не ліпші й не гірші за інші народи. Вони мають і Герценів, і всяку наволоч. Не люблять — не народ, а „хату“, ним збудовану, як би вона не була добре владжена для Великоросів!

Таким чином, перший етап вирішення національної проблеми на сході Європи — самостійні держави. Другий — договір рівних із рівними; знизу — організація федерації.

Через сепаратизм до Сполучених Держав Сходу Європи!

Я не торкнувся тут зовсім справи прав меншостей у державі. Але про це я сподіваюся сказати инчим разом.

Прага, 25. VIII, 1923. р.

